
FEJEZET OROSZORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL

A magán és a kincstári között: a parasztreform az állami falun, a liberális doktrína és viták a tulajdonról

I. A. Hrisztoforov írása elején kifejti, hogy az oroszországi földesúri parasztok 1861. évi felszabadításával összehasonlítva az állami falvakban végbement, a kincstári parasztságot érintő, 1866-os és 1886-os reformokat és előzményeit eddig a történészek kevésbé kutatták. A szerző fontosnak tartja P. D. Kiszeljov 1830–40-es évekbeli reformjai, az 1861. évi, az 1866-os és az 1886-os reformok összefüggésrendszerének feltárását. A kormányzat célja a magánföldesúri és az állami parasztnál egyaránt adminisztratív, jogi és gazdasági helyzetük egységesítése volt. Az 1830-as évektől 1886-ig azonban eltelt fél évszázad, és ez alatt változtak az állam feladatairól és igazgatási gyakorlatáról alkotott elképzelések és maga az oroszországi társadalom. Az ideológiai jellegű változások és a felső körökben és a társadalomban lezajló politikai harcok még az agrárreformok technológiai megoldásaira is hatottak. A szerző a kutatásba már bevont és új levéltári források felhasználásával az előbbieket mutatja be.

I. Miklós korlátozott programjában nemcsak a parasztek kötelezettségei, hanem gazdálkodásuk és mindennapi életük szabályozása is szerepelt. Ezeket a feladatokat megnövelt bürokratikus gépezettel és új normák kidolgozásával lehetett megoldani, amit az új Állami Javak Minisztériumnak kellett elvégeznie. Már Kiszeljov reformja vitát provokált arról, hogy a kincstári, vagy a magángazdaság hatékonyabb-e. Az arisztokrata nemesi elit a nyugati gazdasági liberalizmus fiziokrata tételeit privilégiumai védelmére használta fel. A „liberális bürokraták” nemcsak hogy nem vetették el a gazdaságba történő állami beavatkozást, hanem úgy vélték csak a kormányzat tudja racionalizálni az archaikus munkaformákat és a hűbéri társadalmi viszonyokat. A XIX. század közepén a parasztkérdésről folyó vitát tovább bonyolította a faluközösségi és a farmgazdaság hátrányainak és előnyeinek összevetése. Végül, az obszcina hibáit és gyenge hatékonyságát elismerve, mégis többen úgy gondolták, hogy a földközösség egyfajta garanciát jelent a proletarizálódással szemben, így nem éri meg megbolygatni

az oroszországi agrárrend „történeti alapjait”. Az I. Miklós centralizációs politikájában és az állami gyámkodásban való csatlóadás oda vezetett, hogy a klasszikus gazdasági liberalizmus tanai Oroszországban is teret nyertek (az autoriter rendszerrel szembeni politikai tételek kevésbé), így jelszóvá vált a különböző életszférákba történő állami beavatkozás korlátozásának szükségessége.

1861 előestéjén mind a reformerek, mind a reformok ellenzői ellentmondásosan ítélték meg Kiszeljov örökségét. A liberális hivatalnokok körében azonban fennmaradt az állami javak minisztériuma tevékenységének elismerése. A szerkesztőbizottságokban kulcsszerepet játszó két szlavofil, *Ju. F. Szamarin* és *V. A. Cserkasszkij* egyfelől méltatta Kiszeljov érdemeit, másfelől viszont ellenezte, hogy a paraszti önkormányzat átalakítása az állami javak minisztériuma tapasztalatán nyugodjon. Eszerint a kincstári parasztok kikerültek volna a kormányzati gyámkodás alól. Éles bizottsági viták után az alsó szintű önkormányzati szervezetben a kicsinyes bürokratikus felügyelet helyett végül nagyobb teret nyertek a paraszti szokások és kezdeményezések. Még bonyolultabb volt a kormányzat részvételének formája és foka a földkérdés megoldásában a földesúri és az állami falun. Az állami tisztségviselők erőszakos beavatkozása már az 1861. február 19-i rendelet előkészítésekor és végrehajtása során tömeges paraszti és nemesi tiltakozásokat eredményezett. Így az elvetett szabad szerződések helyébe lépő önkényes normák alternatívája az egyes birtokok gazdasági körülményeit részletesen felmérő földkataszter lehetett. A szerkesztőbizottságokban azonban attól tartottak, hogy a reform így elhúzódik, a központi és a helyi apparátusokban pedig arra alkalmatlan hivatalnokok hajtják végre. Hrisztoforov megjegyzi, hogy az 1849–1852-es tapasztalatai alapján maga Szamarin is hosszú huza-vonától, tévedésektől és önkényeskedéstől tartott. Az ideológiai és politikai megfontolásokon kívül az állam szerepének megítélésében a technológiai jellegű megközelítések is szerepet játszottak. Már Kiszeljov intézkedéseikor sem sikerült az állami javak minisztériumának a paraszti földek leltári felvételének pontos módszereit kidolgozni, ami alapul szolgálhatott volna a falusiakra kivetett adók racionalizálásának. Ráadásul, míg az 1830-as évek végén a fővárosi tisztviselők a földkatasztert és a helyi körülmények felmérését a reformok előfeltételének tartották, addig két évtizeddel később már úgy ítélték meg, hogy ezek bonyolult végrehajtási mechanizmusa és bizonytalan eredményei inkább akadályozzák a sikeres reformokat.

1857 tavaszától az állami javak minisztériumának élére később a szerkesztőbizottságokban is vezető szerepet játszó, Kiszeljov ellenfelének számító M. N. Muravjov került. Hrisztoforov rámutat, hogy Muravjovot a li-

berális reformpolitika ádáz ellenzőjeként beállító egyoldalú értelmezésen a történészek megpróbálnak túllépni. Így *M. D. Dolbilov* szerint Muravjov a bizottságokban a faluközösségi földbirtoklással szemben a paraszti földmágtulajdont támogatta; álláspontja tehát eltért a közösségi formát fetiszizálók nézetétől. Ezenkívül hitt abban, hogy a bürokrácia képes racionálisan átalakítani a társadalmi viszonyokat. Muravjov megértette, hogy nem elég pusztán elítélni Kiszeljov ténykedését és a bizottsági terveket, hanem az új szemléletet megvalósító minisztériumi szakemberekre van szükség. Valójában azonban a miniszternek nem sikerült ütőképes gárdát létrehoznia és programjában is csak általánosságok fogalmazódtak meg. Hrisztoforov szerint igazi bohózatként hat az, amikor egy olyan régi típusú államférfi, mint Muravjov, ráadásul hamisan, arra biztat, hogy tanuljanak Alexis de Tocqueville-től.

Muravjov három országos szerv vezetőjeként legközelebbi feladatnak az állami falvak jövedelmeinek növelését és egyidejűleg a kincstári földalap részleges privatizációjának előkészítését jelölte meg. Elképzelései az akkor újszerű kameralista elveken nyugodtak. Azt javasolta, hogy számítsák ki a paraszti földekből származó tényleges jövedelmet, aminek meghatározott százaléka bérleti díj lenne. Így a kincstár bérbeadóként, az állami javak minisztériuma pedig az állami tulajdon működtetőjeként funkcionálna. Ebben a konstrukcióban a kapitalizált bérleti díj képezné az önkéntes megváltás alapját. Az 1859-es szabályok szerint a megváltás jogával a teljes faluközösség, vagy annak beleegyezésével az egyes tagok rendelkeznének. A kincstári földek ésszerű hasznosításának másik módja Muravjov elképzelése alapján a nagy tanyagazdaságok kialakítása lett volna. Olyan benyomás alakulhat ki, mintha miniszteri kinevezése után Muravjov leszámolt volna a korábbi paternalista tétélekkel és sietősen nekilátna az állami földek csaknem totális kapitalista mobilizációjához és a paraszti földhasználat „farmeresítéséhez”. Hrisztoforov azonban megjegyzi, hogy ezeknek ellentmondanak Muravjov munkatársainak megjegyzései és a miniszter ténykedése. 1859-ben P. A. Valujev akkori főnökét „állami kaméleonnak” nevezte. V. M. Lazarevskij szerint Muravjov elveszett a részletekben, és nem is próbálta meg tisztázni a folyamatok lényegét. Hrisztoforov rámutat, hogy az új miniszter lépései előkészítetlenek és átgondolatlanok voltak, az általa vezetett intézmények egyidejűleg tervek sokaságával foglalkoztak, amelyek ráadásul nem kecsgettettek hosszú távú eredményekkel.

1837-ben Muravjov még kurszki kormányzóként felhívta Kiszeljov figyelmét a földkataszterrel kapcsolatos nehézségekre, közben két évtizeddel később ő maga még ambiciózusabb tervekkel állt elő, pedig a természetes gaz-

dázkodás és a parasztságnak a piaci viszonyokba való gyenge bekapcsolódása közepette a paraszti földek jövedelmezőségének pontos kiszámítása csaknem lehetetlennek bizonyult. Hrisztoforov kifejti, hogy a földkataszteri munkálatok elhúzódtak és a földek felméréséhez nem álltak rendelkezésre a szükséges feltételek. Miután egyszerre folyt a földesúri és a kincstári falvak földjeinek telekkönyvezése, a felmérőket sem tudták átirányítani egyik helyről a másikra. Az előbbieket a felmérések eredményei nem voltak elég objektívek a reform végrehajtásához. Hrisztoforov úgy véli, hogy leegyszerűsítés Muravjovot „reakciós jobbágytartóként” beállítani, de a liberalizmus felé tett lépései aligha voltak őszinték. A miniszter „új kurzusa” egy sor elvi kérdést vetett fel, amelyek megoldását a kormányzat nem kerülhette el. 1861 őszén a főbizottságban előterjesztett tervezet szerint a földek tulajdonjoga a kincstáré, a parasztok pedig az úrbér öt százalékáért, részben, vagy egészében 10–20 év alatt részletekben önkéntesen megválthatták. A szerző rámutat, hogy a terv csak látszólag hasonlít az 1861. február 19-i rendeletre. Alapvető különbség, hogy a megváltási összeget nem az úrbér, hanem a földek új, feltételezett és magasabb jövedelmezősége alapján számolták ki. Muravjov a részletek törlesztésére a földesúri parasztnál rövidebb határidőt adott, tudatosan a gazdagparaszság érdekeit előtérbe helyezve, akiknek előnyösebb volt hamarabb megszabadulni a kincstártól.

Közben 1861 végére a cár megvonta bizalmát Muravjovtól és a következő év elejétől új vezetőt nevezett ki az állami javak minisztériumának élére, így a tervezet sorsa bizonytalanná vált. 1862-ben három megoldási variáns merült fel. K. I. Domontovics államtitkár szerint bár a parasztok a kincstári földek használatáért adóznak, azonban a kormányzat soha nem kerül olyan magántulajdonosi pozícióba, hogy célja a földekből származó minél nagyobb jövedelem legyen. N. I. Bahtyin, az Államtanács és a Főbizottság tagja is elég radikális nézeteket vallott. Ő úgy vélte, hogy az állami parasztok földje „a közösség vagyona” és ha valaki meg akarja váltani, hogy az a magántulajdonába kerüljön, akkor a megváltási díj a faluközösséget illeti meg. Egyébként Bahtyinnál még radikálisabb állásponton volt N. P. Ogarjov, aki az állami falvak reformjával kapcsolatban a „társadalmi, vagy népi (zemszkij) tulajdon” történelmi alapelveihez való visszatérés szükségességét hangsúlyozta. Szerinte eltűnik a magán- és az állami tulajdon és Oroszország a földközösségek decentralizált szövetségévé válik. Hrisztoforov szerint a legmeglepőbb, hogy az állami parasztok földje „társadalmasításának” híveként lépett fel V. F. Adlerberg, az elhunyt cár idős barátja, a cári udvar minisztere. Az Adlerberg aláírásával ellátott és a Főbizottsághoz benyújtott feljegyzésben az szerepel, hogy ami a népéhez tartozik, még

ha nem is került be az írott törvényekbe, a jogtudomány „történeti iskolája” szerint egyfajta jogot jelent. Az állami parasztok földbirtoklását a teljes tulajdontól az elidegenítés lehetetlensége különbözteti meg, a kincstári föld az egész közösségé és részenként nem kerülhet magántulajdonba. Hrisztoforov rámutat, hogy Bahtyin és Adlerberg nézetein szlavofil hatás érződik.

Ju. F. Szamarin már az 1840-es évek végén hangsúlyozta, hogy a jobbágyságot nem jogilag, hanem történetileg kell értelmezni. A. Sz. Homjakov szerint a tulajdonjog abszolút értelemben nem létezik, hanem csak magában az államban, mint nagy közösségben, és mindenfajta magántulajdon csak különböző fokú használattal ér fel. Homjakovtól eltérően, aki a szlavofil teória szerinti ideális államról szólt, D. F. Szamarin sokkal konkrétabb volt. Ugyanakkor Ju. F. Szamarin óvott attól, hogy összekeverjék a parasztságnak a jobbágyság idejéből eredő „történeti felfogását” az új, tisztán gyakorlatias nézeteivel, amelyek ráadásul fokozatosan háttérbe szorították az előbbi. Így a parasztság újabban azt nézi, hogy egy-egy kormányzati, vagy földesúri intézkedés milyen gazdasági következményekkel jár, ezért Ju.F.Szamarin úgy vélte, hogy az eljövendő politikát értelmetlen a kiveszőben lévő (mai szóval archaikus) paraszti nézetekre alapozni. Szerinte befejeződött az a korszak, amelyben mindent a kincstár szolgálatába állítottak, inkább szűkíteni akarták a parasztival szembeni birtokosi jogosítványait.

Hrisztoforov rámutat, hogy Muravjov „liberális” nézete szerint az állam (a kincstár) gazdasági értelemben magánszemélyhez hasonlított, míg D. Szamarin az állam érdekeit szembeállította az egoista magánérdekkel. Az utóbbi az 1870-es évek végétől az államnak a gazdaságot szabályozó posztszlavofil koncepciójában fejlődött tovább. Muravjovval és D. Szamarinnal összevetve közbülső koncepciót fogalmazott meg Adlerberg és Ju. Szamarin. Ők a kéttényezős helyett háromtagú modellt alkottak, ugyanis a kormányzat (a kincstár) és a magánszemélyek közé beiktatták a közösséget. Hrisztoforov szerint az álláspontok gyengése a reformvitában „új meneteket” indukált, amihez hozzájárult a bürokratikus procedúrák lassúsága, valamint a politikai helyzetben és a cári felfogásában bekövetkezett változások. Először a reform előkészítésében az állami javak minisztériumának nézetei érvényesültek. Eszerint a kincstár a paraszti földek tulajdonosa és folytatni kell a megváltást megalapozó telekkönyvezést. 1863 végére azonban bebizonyosodott, hogy ez kivitelezhetetlen. 1864 közepén a cári udvar minisztériuma új javaslattal állt elő. Erre az időre a koronabirtokokon, a nyugati kormányzóságokban és a Lengyel Királyságban a kötelező megváltáson alapuló reformot hajtottak végre. Adlerberg a korábbi tervet bírálva kifejtette, hogy a fokozatos és önkéntes megváltás túl bonyolult és lassú,

vitákat szül és a helyi szervezeteknek nincs elegendő eszköze a lebonyolításához. Így az udvar minisztere lényegében a későbbi Bunge-féle reform szerinti kötelező megváltást javasolt. Hamarosan azonban megváltozott Adlerberg álláspontja. Rájöttek ugyanis, hogy a földek elkülönítése a közösen birtokolt területekből csaknem lehetetlen. Hrisztoforov rámutat, hogy a kormánynak az állami falu reformjával kapcsolatos határozatlansága jelzi az adminisztráció teherbírása és a faluközösségről az egyéni földbirtoklásra való áttérés iránti pesszimizmus fokozódását.

1864 végén N. A. Miljutyin lett a Főbizottság, majd hamarosan az államtanács tagja, akinél csakúgy, mint a pénzügyminisztérium egyik részlegének vezetőjénél, K. I. Domontovicsnál az állami falu reformjának másfajta megközelítése került előtérbe. Eszerint a földkataszter drága és megbízhatatlan, a kincstári földek státuszában és az adózásban meglévő bizonytalanság pedig politikailag veszélyes. Így újra napirendre került az osztásföldek közösségi tulajdonként való elismerése, amivel a parasztok tulajdonosok lesznek és nem éri kár a kincstárat sem. Hrisztoforov rámutat, hogy ebben csúsztatás is rejlik, hiszen az ideiglenesen lekötött parasztok a megváltás elkezdésével még nem lettek tulajdonosok, inkább a kormányzati retorikában szerepelhettek így. A végleges törvénytervezetet Miljutyin és Domontovics állította össze. A reformerek engedményeket tettek az Állami Javak Minisztériuma és a belügyminisztérium leszerelésére. A tervből kikerült a közösségi tulajdon említése és abbamaradtak a földkataszteri munkálatok. 1866. november 24-én a cáρ jóváhagyta a tervet. Hrisztoforov hangsúlyozza, hogy a sok átdolgozás és kompromisszum miatt a törvény pontatlan lett, ami előrevetítette a további változtatásokat. A törvény nem adott választ arra a kulcskérdésre, hogy kié a kincstári föld. Az 1866-os törvény elzárta az utat a Muravjov által javasolt, az önkéntes megváltás segítségével történő, lassú és differenciált földprivatizáció elől, a földfelmérések is csak a sztolipini reform idején kezdődtek újra.

Hrisztoforov szerint a parasztság földhöz való „történeti jogának” elmélete nem tette lehetővé, hogy már 1866-ban végrehajtsák a kötelező megváltást, hanem csak húsz év múlva. Paradox módon a privatizációs törvényt könnyebben végrehajthatták III. Sándor konzervatív uralma idején, mint a liberális nagy reformok korában, ugyanis az 1880-as évek derekán már nem számoltak azzal, hogy az osztásföldekből később paraszti magánbirtokok alakulhatnak ki. Hrisztoforov úgy véli, hogy a három különböző korszak (az 1840-es, az 1860-as és az 1880-as évek) valamiben mégis egységes volt. A kormányzat Kiszeljov, Muravjov és Bunge idején egyaránt a falvak feletti ellenőrzési rendszert építette ki. Az ideológiai változások ellenére ez állt az

agrárpolitika fókuszában. Az adminisztratív technológiák és a hatalom jelenléte a falvakban a korábbi szinten maradt. Döntően ezek a körülmények hatottak a parasztreformra. Így sok kulcsfontosságú kormányzati intézkedés az első oroszországi forradalomig nem a kívánatos, hanem csak a lehetséges szintig juthatott el.

- I. A. Hrisztoforov: Mezsdu csasztnim i kazjonnim: kresztyjanszkaja reforma v goszudarsztvennoj gyerevnye, liberalnaja doktrina i szpori o szobsztvennosztyi (A magán és a kincstári között: a parasztreform az állami falun, a liberális doktrína és viták a tulajdonról). Roszsijszkaja Isztorija. 2011. 2. 93–109.

Kurunczi Jenő